

**Особливості дотеоретичних уявлень про значення
фразеологізмів та їх представленість в імпресивному та
експресивному словнику молодших школярів з тяжкими
порушеннями мовлення**

Махукова Т.В.

Інститут корекційної педагогіки і психології

НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті здійснюється аналіз дій та операцій з фразеологізмами при виконанні діагностичних завдань дітьми молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення.

В статье осуществляется анализ действий и операций с фразеологизмами при выполнении диагностических заданий учениками младшего школьного возраста с тяжелыми нарушениями речи.

The article carried out an analysis of actions and operations with idioms while performing diagnostic tasks by junior school age children with heavy infringements of speech.

Ключові слова: дотеоретичні уявлення про фразеологізм, критерії оцінювання умінь, рівні сформованості знань та умінь, специфіка стратегій аналізу мовних засобів молодшими школярами.

Ключевые слова: дотеоретические представления о фразеологизме, критерии оценивания знаний и умений, уровни сформированности знаний и умений, специфика стратегий анализа языковых средств младшими школьниками.

Key words: pre-theoretical notion about an idiom, criteria for assessing of knowledge level and skills, the levels of knowledge and skills formation, the specific of strategies of speech instruments' analyzing by junior school age children.

Визначаючи головну мету навчання в початковій школі як формування умінь та навичок навчальної діяльності, що повинні забезпечити оволодіння навчальним матеріалом і орієнтуванням в проблемних ситуаціях реальної дійсності для грамотної і творчої участі в соціальній діяльності, ми усвідомлюємо першочергову значущість вирішення завдання засвоєння національних культурних і соціальних цінностей через навчання спілкуванню, найважливішим засобом якого є рідна мова [3].

Для розробки методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із важкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів, обґрунтування доцільності і подальших рекомендацій до впровадження у практику навчання дітей з ТПМ конкретних прийомів розвитку культури спілкування в збалансованій системі формування комунікативних навичок, мовних знань та мовленнєвих умінь, нами було сплановано констатувальний експеримент.

Мета експерименту полягала у визначенні:

- рівня сформованості у молодших школярів з ТПМ знань про загальні правила спілкування з дотриманням закріплених в українській культурі правил ввічливої поведінки та комунікативних навичок, знань вербальних та невербальних засобів національного етикету, необхідних для здійснення навчальної та суспільної позанавчальної діяльності школяра;
- рівня сформованості передумов ділового спілкування, яке через дії реалізації комунікативних завдань сприяє оволодінню навичками точного висловлювання думки, аргументації та впливу на партнера по спілкуванню;

- рівня сформованості дотеоретичних уявлень про фразеологізм як мовний засіб, представленість фразеологізму в імпресивному словнику та в активному мовленні при побудові зв'язних мовленнєвих висловлювань в ситуаціях спілкування.

Окремим завданням був аналіз та здійснення типології виявлених недоліків у виконанні молодшими школярами з ТПМ пропонованих завдань, що дало можливість визначити, несформованість яких умінь та навичок і в якому компоненті цілісної мовленнєвої системи зумовлює наявні труднощі і помилки у вирішенні навчальних завдань.

В результаті аналізу програмових вимог щодо передбаченого освітнім стандартом рівня знань, умінь та навичок мовленнєвої діяльності, зокрема дій слухання, говоріння, розуміння, знань про мову і мовних умінь, було розроблено систему діагностичних завдань, які підпорядковані меті експериментального дослідження і нададуть інформацію про особливості формування культури спілкування і мовних засобів для його здійснення дітьми молодшого шкільного віку з ТПМ, у яких опанування знаннями, оволодіння уміннями та навичками навчальної діяльності і діяльності спілкування відбувається в умовах мовленнєвого дизонтогенезу.

В експерименті взяли участь школярі 3- 4 класів Антрацитівської школи – інтернату для дітей з тяжкими порушеннями мовлення Луганської області (експериментальна група) та школярі 3 класу загальноосвітньої школи № 6 м. Луганська (контрольна група).

В даній статті ми висвітлюємо аналіз результатів виконання молодшими школярами з ТПМ першої серії діагностичних завдань, визначаємо особливості дій та операцій цієї категорії дітей з мовним матеріалом в порівнянні із пізнавальними стратегіями і уміннями та навичками їх однолітків – дітей молодшого шкільного віку з нормальним мовленнєвим онтогенезом, учнями загальноосвітньої школи.

Пропонуючи для виконання першу серію завдань, ми мали намір визначити рівень дотеоретичного оволодіння значенням фразеологізмів,

кількісним та якісним представленням в імпресивному словнику молодших школярів з ТПМ найбільш поширених в усному мовленнєвому обігу та у визначених програмовими вимогами до вивчення текстах художньої літератури фразеологізмів, сформованість навичок смислового аналізу, порівняння, узагальнення мовних засобів для угрупування їх в синонімічні ряди і наявність фразеологізму в цих синонімічних угрупуваннях [4].

Діагностичні завдання констатувального експерименту відповідали віковим можливостям молодших школярів, були розроблені з урахуванням програмових вимог до рівня сформованості умінь та навичок, передбачених комунікативною, лінгвістичною, лінгвокраїнознавчою, діяльнісною, корекційно – розвивальною змістовими лініями навчального предмету української мови [3]. Аналіз тренувальних вправ, розміщених у підручниках, за якими відбувається навчання дітей, показав, що рівень складності розроблених нами для проведення експерименту завдань не перевищує рівня складності вправ підручника і опрацьованого дітьми навчального матеріалу. Всі фразеологізми, які ми використали як мовні засоби в діагностичних завданнях, представлені на сторінках підручників української мови для загальноосвітніх шкіл і повинні бути прочитані, запам'ятовані та опрацьовані школярами шляхом складання речень із народним висловом, розігрування ситуацій, в яких використання вислову доречне, розмірковувань, щодо доцільності вживання народного вислову для характеристики рис характеру добре знайомих людей, їх вчинків, явищ оточуючої дійсності [5]. Таким чином, у підготовці експерименту ми керувалися принципом забезпечення переносу отриманих знань в нову ситуацію для перевірки можливостей свідомого, творчого застосування набутих знань та умінь в умовах спілкування.

До уваги взято також психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку із важкими порушеннями мовлення.

Інструкцію і дидактичний матеріал до першої серії завдань ми подали в писемній формі, передбачалось їх індивідуальне письмове виконання.

Програма для середньої загальноосвітньої школи націлює на пропедевтичне ознайомлення школярів з деякими найпоширенішими фразеологізмами і на формування умінь пояснювати, вживати у власному мовленні опрацьовані за підручником фразеологізми [3]. Теоретична робота із засвоєння поняття «фразеологізм» не передбачена вимогами програми, і фразеологізми, пропоновані для запам'ятовування, в підручниках узагальнюються терміном «вислови», «українські народні вислови», тому при наданні інструкції до виконання завдань нами використовується знайомий молодшим школярам термін «народний вислів» [1, 2, 6].

Перша серія вміщує три завдання.

1. Мета першого завдання: визначити рівень оволодіння молодшим школярем змістом поняття «народний вислів», як відбиттям дотеоретичного ознайомлення з фразеологізмом та досвіду його практичного використання у власному мовленні.

У завданні пропонується: прочитати словосполучення, знайти серед них народні вислови, підкреслити їх: *голосно кричати, двох слів докупити не зв'язати, відверто розмовляти з другом, переливати з пустого в порожнє, домовитись про зустріч, теревені правити, тримати язик за зубами.*

2. Виконання другої вправи дає можливість визначити рівень оволодіння операціями смислового аналізу, порівняння, узагальнення мовних одиниць і прийняття рішення щодо угруповання їх в синонімічний ряд.

Перший пункт завдання вправи полягає у розподілі пропонованих висловів на групи так, щоб у кожній групі були схожі за значенням народні вислови. У другому пункті завдання пропонується подумати, які риси характеру людини можна охарактеризувати за допомогою кожного з них: *в одне вухо входить, а в друге виходить; зустрічати хлібом-сіллю; пропускати повз вуха; розкривати обійми; тави ловити; обіймати теплим поглядом.*

3. Третє завдання підпорядковане меті визначення рівня оволодіння дітьми з ТПМ операціями смислового аналізу, порівняння, узагальнення та диференціації мовних одиниць для утворення антонімічних та синонімічних пар. У першій частині завдання потрібно було записати до слів антоніми (слова з протилежним значенням). У другій частині завдання необхідно було і до запропонованих експериментатором і до записаних самостійно слів підібрати близькі за значенням народні вислови (синоніми) та записати парами.

*Запам'ятати - ... ; забути - ...; багато працювати - ...; лінуватися - ...;
бути щедрим - ...; бути скупим -*

При утрудненнях із самостійним добором синонімів – фразеологізмів дитина могла скористатися довідковим матеріалом.

Для об'єктивного оцінювання і прийняття рішення щодо правомірності віднесення результатів роботи учнів обох груп по виконанню завдань до певного рівня, ми розробили наступні **критерії**:

1. Сформованість дотеоретичних уявлень про народний вислів і його місце в системі мовних засобів.
2. Оволодіння змістом поняття «синоніми», що є умовою правильного угруповання близьких за значенням мовних одиниць
3. Особливості дій та операцій з мовними одиницями (виокремлення, смислового аналізу, порівняння, узагальнення, диференціації).
4. Специфіка допущених помилок при виконанні завдань з використанням народних висловів.

Відповідно до розроблених критеріїв оцінки знань, умінь та навичок, ми визначили наступні рівні успішності виконання першої групи діагностичних завдань дітьми молодшого шкільного віку.

Високий рівень характеризується наявністю в імпресивному словнику школяра найбільш поширених в усному мовленнєвому обігу та в текстах художньої літератури фразеологізмів та їх функціонуванням у значенні, узгодженому із соціальною нормою, сформованістю навичок смислового

аналізу, порівняння, узагальнення мовних знаків для їх угруповання в синонімічні ряди, володінням операціями пристосувального характеру до умов діяльності і успішним безпомилковим перенесенням афективно забарвлених і стійких словесних асоціацій на виконання дій з новим мовним матеріалом.

Достатній рівень виявляється у представленості в імпресивному словнику відповідно до практичних узагальнень найбільш поширених в усному мовленнєвому обігу та в текстах художньої літератури фразеологізмів, сформованістю навичок смислового аналізу, порівняння, узагальнення мовних знаків для їх угруповання в синонімічні ряди. Спостерігається суб'єктивна специфічність значення, що не завжди співпадає із соціальною нормою. Дифузне володіння значенням деяких фразеологізмів зумовлює помилки у виконанні завдання.

Середній рівень визначається ще незакінченим, нерівномірним формуванням дотеоретичних мовних знань з нестабільністю в лексичній ланці, що виявляється в недостатній сформованості практичних узагальнень стосовно фразеологізму як одиниці лексичного рівня, що зумовлює труднощі у виконанні завдання. Навички смислового аналізу, порівняння, узагальнення мовних знаків для їх угруповання в синонімічні ряди сформовані недостатньо.

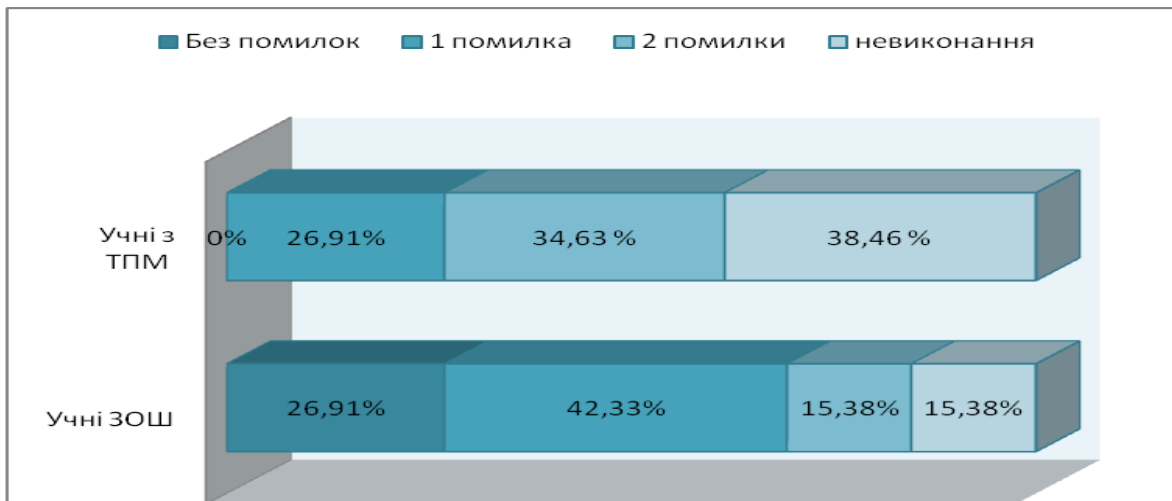
Низький рівень характеризується примітивністю дотеоретичних мовних знань і практичних узагальнень не тільки щодо узгодженого із соціальною нормою значення фразеологізму, але і в лексичній ланці мовної семантики взагалі. Виконання дій з новим мовним матеріалом самостійно неможливе.

Кількісний та якісний аналіз результатів виконання першого завдання на визначення представленості «народного вислову» в імпресивному словнику та можливостей його актуалізації відповідно до рівня практичного оволодіння лексичним складом в мовленнєвому досвіді незалежно від спеціальних знань про фразеологізм свідчить, що обсяг

імпресивного словника учнів 3 - 4 класів з тяжкими порушеннями мовлення характеризується занадто обмеженою представленістю в ньому фразеологізмів.

Обробка отриманих даних показала відсутність робіт з показниками високого рівня, бо жоден учень експериментальної групи не зміг самостійно виокремити, віддиференціювати від вільних сполучень слів і правильно підкреслити фразеологізми. 7 учнів (26,91%) допустили по 1 помилці, що кваліфікується нами як **достатній рівень**. В 9 учнівських роботах із пропонованих для аналізу мовних одиниць помилкового рішення щодо визначення фразеологізмів припускаються в 2 випадках, що становить (34,63%) від загальної кількості робіт школярів з ТПМ. Ці роботи оцінено як **середній рівень** виконання завдання. Неспроможність виконати завдання показали 10 учнів від загальної кількості експериментальної групи, що становить (38,46 %), відповідає **низькому рівню**.

Аналіз результатів виконання цього завдання в контрольній групі показав, що переважна кількість робіт - 11 учнів (42,31%) відповідає **достатньому рівню**. При виконанні завдання всі вони допустили по 1 помилці: фразеологізм визначили як вільне словосполучення. До **середнього рівня** віднесли результати робіт 4 учнів (15,38 %), які допустили по 2 помилки. **Високий рівень** виконання завдання продемонстрували 7 учнів контрольної групи (26,92 %). Не виконали завдання 4 учні (15,38 %) загальноосвітньої школи – **низький рівень**.

Мал. 1.1. Кількісні показники сформованості у молодших школярів навичок виокремлення фразеологізму з ряду мовних засобів (у %).

Виконання першої вправи, мовний матеріал якої базувався на представлених у шкільному підручнику фразеологізмах, виявив, що ці мовні одиниці ще не увійшли в систему лексичних значень імпресивного словника школярів з ТПМ, тому і не були ними адекватно ідентифіковані. Аргументом щодо такого ствердження є значна кількість помилок при виконанні завдання в роботах експериментальної групи.

Всього школярами обох груп допущено 89 помилок, 60 – учнями з ТПМ, 29 – учнями загальноосвітньої школи. В ході якісного аналізу ми виділили чотири їх типи.

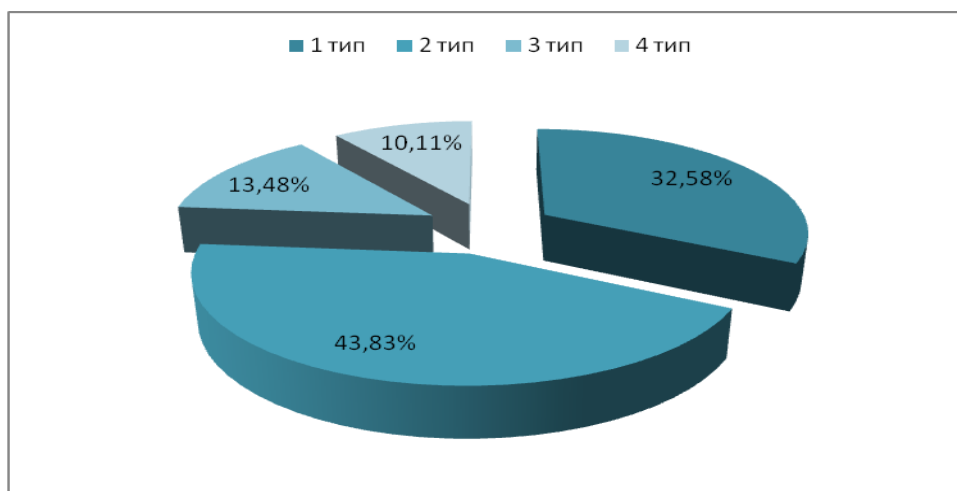
1) Вільне словосполучення прирівнюється до фразеологізму і підкреслюється (*голосно кричати, домовитись про зустріч, відверто розмовляти з другом*) – 29 помилок, що становить 32,58 % від кількості помилок, допущених молодшими школярами.

2) Фразеологізм не ідентифікується, визначається як вільне словосполучення і залишається не підкресленим (*двох слів докупи не зв'язати, тримати язик за зубами, переливати з пустого в порожнє, теревені правити*) - 39 помилок - (43,83 %).

3) Всупереч вимог завдання, в межах як вільного словосполучення, так і фразеологізму підкреслюється один компонент пропонованої єдності,

(голосно кричати, двох слів до купи не зв'язати, переливати з пустого в порожнє, відверто розмовляти з другом, теревені правити) – 12 помилок - (13,48 %);

4) Всупереч вимог завдання, в межах фразеологізму підкреслюються два компоненти пропонованої єдності, безвідносно до наявності чи відсутності смислового зв'язку між цими компонентами (двох слів до купи не зв'язати, переливати з пустого в порожнє, тримати язик за зубами) - 9 помилок - (10,11%).

Мал. 1.2. Співвідношення типів допущених молодшими школярами помилок при виконанні першого завдання (у %).

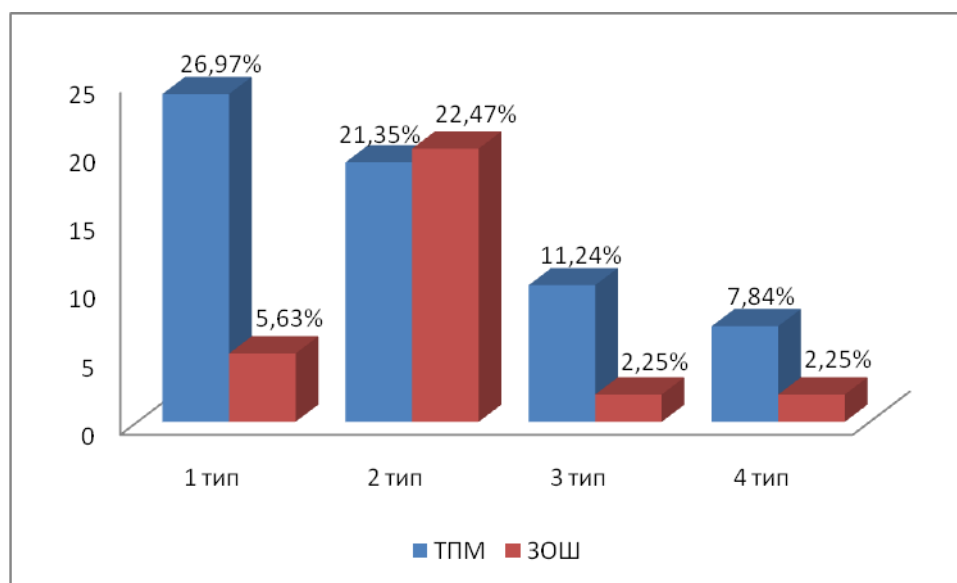
Переважає кількість помилок при виконанні першого завдання учнями загальноосвітньої школи пов'язана з визначенням значення двох фразеологізмів, які не ідентифікувалися, а визначалися як вільне словосполучення. Один з них - фразеологізм *теревені правити*. Недостатньо поширений в процесах міжособистісного спілкування сучасних українців стійкий вираз лишився незасвоєним дітьми пристосувальним способом у значенні, яке відповідає соціальній нормі. В процесі початкового навчання мови для засвоєння формальних та семантичних ознак фразеологізму повинна бути спеціально організована діяльність з мовним знаком, інакше він так і залишається поза увагою школяра до систематичного вивчення лексики в середній школі. Бажаючи успішно виконати завдання шляхом самостійного виведення значення незнайомого народного вислову, школярі

здійснили аналіз семантики кожного з його компонентів. Опора на ключове слово *правити* (ким?, чим?) і зовсім незрозуміле слово *теревені* привели до невірної відповіді. Наш висновок зроблено в результаті звернення до інтроспекції дітей, які припустилися даної помилки: «*Це нерозумний правитель править теревенями, напевне, так якийсь казковий народ називається*». В одинадцяти роботах це була єдина помилка, допущена дітьми.

Буквальний аналіз школярами народного вислову *переливати з пустаго в порожнє* (9 учнів) зумовив визначення фразеологізму як вільного словосполучення. Приймаючи таке рішення діти не помітили алогічності висловлювання. Всього помилок такого типу - 20 від 39 випадків в обох групах.

Помилки всіх типів, загальною кількістю – 9, що зустрічаються і в роботах школярів з ТПМ, допустили чотири учні контрольної групи, якість виконання завдання яких ми віднесли до низького рівня. Причину ми вбачаємо не в наявності специфічних мовленнєвих розладів, а в неувважності, розгальмованості тих дітей, які їх допустили.

Порівняльний аналіз якості виконання завдання дітьми з ТПМ та з нормальним мовленнєвим онтогенезом із співвідношенням типів допущених помилок представлено на мал. 1.3.

Мал. 1.3. Порівняльні кількісні показники допущених молодшими школярами помилок, відповідно до виділених їх типів (у %).

Детальний аналіз допущених школярами помилок дає підстави для виділення факторів, вплив яких зумовив якість виконання завдання.

1. Ступінь складності запропонованого для аналізу мовного матеріалу виявилась високою для обох груп. Система пропедевтичної роботи із засвоєння фразеологізмів в початковій школі є неупорядкованою і, незважаючи на представленість фразеологізмів у шкільному підручнику, імпресивний словник фразеологізмів школярів експериментальної групи низький.

2. Значну кількість помилок в роботах школярів з ТПМ, порівняно з дітьми загальноосвітньої школи можна пояснити і недостатнім розумінням змісту самого поняття «народний вислів», практичне оволодіння яким є умовою правильного виділення даної групи лексичних одиниць з ряду вільних сполучень і наступного виконання дій їх аналізу за семантичними ознаками.

3. Важливим фактором, що зумовив переважно середній і низький рівень виконання завдання в експериментальній групі, є специфічна для дітей з порушенням мовленнєвого розвитку знижена увага до мовних явищ і, відповідно, можливість практичних дотеоретичних узагальнень. Школярі з мовленнєвою нормою при виокремленні з групи мовних одиниць та правильному підкресленні фразеологізмів з недостатньо зрозумілим їм значенням керувались самостійно виділеними додатковими семантичними ознаками: «так буває в житті, а так не буває». Такі додаткові ознаки виявились суттєвими для правильного виконання завдання. Зазначена стратегія досягнення мети не застосовувалась жодним із школярів з ТПМ.

4. На наш погляд, ще одним фактором негативного впливу на введення фразеологізму в систему імпресивного словника школярів експериментальної групи, який в деякій мірі впливає з попереднього, є

звуження при ТПМ об'єму пам'яті рідної мови, зокрема такого її типу як запам'ятовування і відтворення мовних шаблонів. Школярі контрольної групи свій правильний вибір фразеологізму пояснювали тим, що «зустрічали такий народний вислів в книжці і запам'ятали», що було не властивим для дітей з ТПМ.

5. Факт наявності робіт школярів експериментальної групи, які відповідають достатньому рівню (1-2 помилки), важко пояснити однозначно, оскільки звернення до інтроспекції цих дітей виявилось недостатньо ефективним. Можна висловити припущення про позитивну дію індивідуальних компенсаторних когнітивних процесів, чуттєвої та афективної сфер, первинно збережених у дітей з ТПМ.

Завдання та зміст інших серій діагностичних завдань, їх порівняльний кількісний та якісний аналіз виконання молодшими школярами експериментальної та контрольної груп ми маємо намір опублікувати в наступних випусках науково – практичних видань.

Список використаних літературних джерел:

1. Вашуленко М.С. та ін. Українська мова в 3 кл. чотириріч. почат. шк.: Посібн. для вчителів (М.С. Вашуленко, Н.І. Деркач, Н.Г.Захарчук, О.І.Мельничайко. – К.: Рад. шк., 1988. – 160 с. – (Б-ка вчителя почат. класів).
2. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально – методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. Ре. М.С.Вашуленка. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
3. Програми для 2–4 класів загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. – К.: Видавництво «Неопалима купина», – 2006 Ч. 1, – 360 с.
4. Соботович Є.Ф. Нормативні показники та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку (у його лексичній ланці) дітей дошкільного віку // Дефектологія. - 2003. - №2.

5. Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1990. – 175 с.
6. Хорошковська О.Н. та ін. Українська мова в 3 кл. чотириріч. почат. шк. з рос. мовою навч.: Посібник для вчителів (О.Н.Хорошковська, Г.І.Охота. – К.: Рад. шк., 1988. – 144 с. – (Б-ка вчителя почат. кл.).